

A csend tárgyasítás

Minden abból a csendből volt akkor.¹

Nádas Péter: *Temetés*

A csend tárgyasításának első, alig észrevehető fokozata a birtokos személyjel (régebben: személyrag) hozzátoldása a szóhoz. Kövecses Zoltán metaforáról írott összefoglaló művének egyik megállapítását idézem: „Például ha a félelemről mint egy tárgyról beszélünk, megfogalmazhatjuk úgy, mint a »saját tulajdonunkat«. Ezek után már az *én félelmemről*, a *te félelmedről* stb. beszélhetünk. Az ehhez hasonló esetek a fogalmi metaforák legkevésbé észlelhető típusai.”² Ugyanilyen kevésbé észlelhető, hogy ez a megállapítás burkoltan elutasít egy szigorú filozófiai álláspontot, mely szerint „az [érzet]adatoknak nincs tulajdonosa vagy hordozója”.³ Kétségtelen, hogy a kognitív metaforatan elhallgatott előfeltevései között előkelő helyen szerepel az „én” közelebből meg nem határozott fogalma. Bereményi Géza és Cseh Tamás dalában „*a csönd, mely égig ér*”, két világ között teremt kapcsolatot. A birtokviszony ez esetben azt jelzi, hogy az örök szótlanságra ítélt eltávozott a birtokosa az itt maradt némaságának: *Csönded vagyok*.⁴ Csepregi János haikujában a birtoklás birtoklása – „*csended a csendem*” (*Búcsúzás*, 2008) – hozza létre az azonosságot, míg Hollósy Tóth Klára szonettjében az azonosság eleve adott: „*elidőzőm szépen csend-magam*” (*Csend magam*, 2010). Marsall László *Tükör a tükörben* (1977) című verse voltaképpen nem egyéb, mint poétikai deklináció: „*körötte külön csönded én / körötte külön csöndem te*”. Vörösmarty Mihály a tovasiető napok miatt borong, amikor megállapítja: „*Csendünk mulandó*” (*Ódák*, 1. 1817). Áprily Lajos *Kérés az öregséghez* (1965) című verse ezekkel a sorokkal kezdődik:

*Öregség, bölcs fegyelmezője vérnek,
taníts meg, hogy Csendemhez csendben érjek.*

A birtokviszony tárgyasít, mégpedig a birtokosság, a birtoklás ténye erősebben, mint a birtok vagy birtokoltság állapota. A tétel alátámasztására 2011 őszén a következő kísérletet eszeltem ki. A csapongó kávéházi beszélgetésbe fűzve tettem fel egy-egy kérdést tizenöt idősebb és tizenöt fiatalabb törzsvendégnek. Az idősebeiktől ezt kérdeztem: *Tudtad, hogy Zsanettnek van e-bookja?* A fiatalabbaktól pedig ezt: *Láttad, hogy Guszti bácsinak pálmafás kravátlója van?* A személyneveket

¹ Nádas Péter: *Temetés* (1980/1996). 250.

² Kövecses Zoltán: *A metafora* (2002/2005). (III. 2.2) 50.

³ Moritz Schlick: *Meaning and Verification* (1936/1938). (V) 365.

⁴ Cseh Tamás: *Új dalok*. Hungaroton Records Kft., 1990.

úgy választottam meg, hogy lehetőleg ne legyen ilyen ismerősük, de a név mégse legyen szokatlan, a tárgyneveket pedig úgy, hogy lehetőleg ne tudják, mit jelent a szó. A keresztbe kérdés módszerére sikeresnek bizonyult. Csaknem mindig kérdéssel, mégpedig ugyanazzal a kérdéssel válaszoltak: *Ki az a Zsanett? / Ki az a Guszti bácsi?* Így válaszoltam nekik: *Az a duci, barna hajú lány, aki délelőttönként kapucsínót iszik a barátnőjével,* illetve: *Az a bajuszos bácsi, aki mindig a meccset nézi, és fehér kisfröccsöt iszik.* Szórakozottan hümmögtek vagy bambán bólintottak, még az is meglehet, hogy az állítólagos Zsanett vagy Guszti bácsi néhány pillanatra egy ritkán betérő vendég alakját öltötte képzeletükben. Zavart csak az okozott, ha volt ilyen nevű ismerősük, azon csodálkoztak, honnan ismerem őket. Azt, hogy mit jelent az *e-book* vagy a *kravátli*, mindössze négyszer kérdezték meg, amiben nyilván az is közrejátszott, hogy a beszélgetés gyakran terelődött másra. A vizsgálatra kiváló terep volt a kávézó, ahol sok ember ismeri egymást felületesen, és az állandóan váltakozó vendégek a beszélgetés során többtucatnyi hasonló kérdést tesznek fel egymásnak egy-egy késő délután. Utólag sem derült ki számukra, hogy kísérleti alanyok voltak. A válaszok azonban nem egyértelműen azt erősítik meg, hogy a birtoklás erősebb, mint a birtokolttság, mert nehéz kiszűrni a népi ontológia hatását, mely szerint a személy előbbre sorolódik, mint a tárgy.

Nyilvánvaló, hogy egy állapotnak nincs igazi birtoka. A csend – akár a zaj hiányáról, akár valakinek a szótlanságáról, akár nesztelenségről, akár háborítatlan, nyugodt állapotról van szó – nem lehet valódi birtokos. Mégis érdemes megszívlelni Nelson Goodman megjegyzését: „Kétségtelen, hogy a metaforikus birtoklás nem szigorú birtoklás; a birtoklás azonban tényleges, akár metaforikus, akár szigorú.”⁵ Íme, néhány példa arra, amikor a csend birtokosként lép fel. Egy egész birodalom teljhatalmú ura – „*a csönd hona*” (Juhász Gyula: *A hallgatás tornyában*, 1910) –, hatalmas fekvősegei – „*a csend urodalmi*” (Vörösmarty Mihály: *Toldi*, 1829) –, különös jószágai vannak: „*a téli csend fekete tücske*” (Jékely Zoltán: *Téli éjszakák*, 1935). Kiváló stratégiai érzékére vall, hogy az átkelőhelyeket is megkaparintotta: „*Csönd és magány révében hallgatom, / Miket susog a hírek rádiója*” (Juhász Gyula: *Vidéki rejtekben*, 1926). A legkülönbélebb tárgyakkal lehet a birtokában, még szűrő-vágó eszközöknek is: „*Villog a csend csodaszép szikéje*” (Kovács András Ferenc: *Kolibri*, 1983–1990), illetve: „*Szépül a közöny / mozdulatlan maszkja / a csönd kései alatt*” (Várkonyi Anikó: *Hallgass, a kavicsok énekelnek*, 1971). A családtagok összetartozása – „*a csend... / babusgatja s elringatja / kékrevert fiát*” (Pethő László: *A csend fia*, 1972) –, illetve a rész és egész viszonya is – „*zenét a csönd ujjja szó*” (Babits Mihály: *Reggeli szél*, 2. 1909) – a valódi birtokviszonyra emlékeztet.

A csendek csendje töismélteléses alakzat (figura etymologica) Jékely Zoltán versében nem birtoklásra utal: „*Nagy csend marad utána, csendek csendje*” (*Az almok elé*, 1937). Sík Sándor költeményében sem arról esik szó, hogy a csend önmaga erélyes ura: „*És csukló térdeden imádd a csendek csendjét (Ó tiszta csend! 1952).*

⁵ Nelson Goodman: *A művészet nyelvei* (1968/1982). (II. 5) 55.

A nyelvi birtokviszony ugyanis nem mindig a birtoklás kifejezésére szolgál, eltérő szemantikai szerepeket is betölthet. A birtokos jelző például gyakran játssza az ok, a birtokszó pedig az okozat szerepét, mint Polner Zoltán (*A csönd árnyéka*, 1988) és Gulyás Ilona (*A csend árnyéka*, 2013) verseskötetének címében. A birtokos jelző máskor a cselekvőt, a birtokszó pedig a cselekvést fejezi ki (genitivus subiectivus), mint Körössi P. József versében: „*a csend / galambpergésszerű tánclejtése*” (*madarak*, 1976). A tárgyas viszonyt kifejező birtokos jelzős alárendelést (genitivus obiectivus) a deverbális főnevek esetében az összetett szavak is megőrzik, mint Dobos László regényében: „Mindennek van egy csend-kísérője”.⁶ Képviselhet valamiből egy bizonyos mennyiséget vagy jelölheti egy halmaz valamelyik tagját (genitivus partitivus), mint Mikszáth Kálmán elbeszélésében: az asztalnál „a síri csendek egyike uralkodott”.⁷ Kifejezheti az azonosság viszonyát (genitivus explicativus), mint Petőfi Sándor költeményében – „*Éj van, csend és nyugalomnak éje*” (*Éj van...* 1845) –, vagy a birtokos valamilyen tulajdonságát, állapotát (genitivus qualitatis), mint Varga Katalin versében: „*Mámora csendnek, csapdája a hitnek!*” (*A csend fehér mámora*, 1969).

A csend azonban gyakrabban birtok, mint birtokos. Nemritkán annak birtoka, amit olykor maga is birtokol: „*tükrök csöndjébe szédülsz*” (Csoóri Sándor: *Ördögpile*, 1957), illetve: „a csönd elérhetetlen tükre”.⁸ Örökös szolgája a világegyetemnek és az égitesteknek: „*idegen / csönd dermeszt néma csillagtereket*” (Szabó Lőrinc: *A huszonhatodik év*, 118. Szerény túlvilág); „Csillagok csendje”;⁹ „a lenyugvó hold csöndje”.¹⁰ Odaadja magát mindennek. Az élettelen természetnek – „*csendje hótömbnek, jéglemeznek*” (Dsida Jenő: *Túl jégmezőkön*, 1930) – éppúgy, mint az állatoknak – „a strucc csendje”¹¹ – vagy a növényeknek: „*Megsárgult a fák csöndje*” (Komán János: *Őszi megnyugvás*, 2012). Jellemezhet emberi késztményeket – „*kutyaólak csöndje*” (Pilinszky János: *Apokrif*, 1956) –, műalkotásokat – „néhány Vermeer-kép csendje”¹² – és még annyi minden mást. Egyetlen esetet vizsgálok kissé részletesebben, a *csend* főnévből képzett *csendű* melléknevet. A (j)ú/(-j)ű képzővel szintaktikailag hiányos melléknevek képezhetők, a *fejű, lábú, ujjú* stb. szavak önmagukban nem használhatók. A valamivel rendelkező, valamivel ellátott jelentésű képző egyének, egyedek vagy fajták jellemzésére szolgál: *hosszú lábú asszony, egyenes pengéjű kard, párosujjú patás*. Kiefer Ferenc szerint a képzővel ellátott főnév jelöltje és a szerkezet alaptagjával jelölt dolog között meghatározott fajtájú rész-egész viszonynak kell fennállnia.¹³ A két legfontosabb típus: 1. Az egész megszűnése vagy csonkává tétele nélkül nem választható le róla

⁶ Dobos László: *Hólepedő* (1977/2009). 117.

⁷ Mikszáth Kálmán: *Az eladó birtok* (1893/1957). 100.

⁸ Szentkuthy Miklós: *Prae* (1934). (XIII) 437.

⁹ Lázár Ervin: *Öt szentimentális történet* (1972/2006). (4) 190.

¹⁰ Bodor Ádám: *Sinistra körzet* (1992/1999). (15) 158.

¹¹ Hamvas Béla: *Karnevál* (1951/1985). I. (II) 287.

¹² Szilágyi István: *Agancsbozót* (1990). (VI. 36) 510.

¹³ Vö. Kiefer Ferenc: *Jelentésemélet* (2000/2007). (7.7) 199. skk. és (7.8) 205–206.

a rész: *hétfejű sárkány, hosszú lábú asszony*. 2. A rész jellegzetes elem, hozzátartozik a dolog képzetéhez: *dús lombú fa, egyenes pengéjű kard*. A *csendű* használata tehát kétszeresen is létezést sugall: van valami, és ennek a valaminek része valami más. Kaffka Margit novellájában Klári az ablaknál ülve ábrándozott: „mennyi sok zsongó csendű, édesen-tétlen nyár”.¹⁴ Áprily Lajos a „*vén-csendű templomok*” gyógyító hatásában bizakodott (*Feldkirchi hangulat*, 1926), Gál Sándor költeményében „*golgotás csendű (...) egészen a táj*” (*A visszaút*, 2012), Farkas Zoltán pedig Nagy István színes krétarajzairól szögezte le műbírálataiban: „a nyugalom fenyegetőbb, néhol szinte halálos csendű”.¹⁵

Van, amikor a csend tárgy, de egyelőre minden meghatározottság – anyag, szín, alak – nélkül. Többnyire (személyragos) határozószó vagy névutó tájékoztat arról, hol van. Csak annyit tudni róla, hogy a térben valahol elkülönül. Ott van, de nem mozdul. Ha csak moccanna, életre kelne. Nádas Péter elbeszélésében a „*ku-pola körül csend van*”.¹⁶ Arany János költői beszélyében a leányt szöktető Forgács vitéz „*Lassítja habverő lovát / És szétvigyáz a dalia. / Előtte csend, utána csend, / Az üldözéstől, látja, ment*” (*Katalin*, 11. 1850). 1940. július 21-én Nizzában kelt levelében Szabó Zoltán ezt kérdezte a barátjától: „Megvan-e még a csend a háztetők fölött?”¹⁷ Dsida Jenő versében „*csend jég alatt / és jég fölött, / nagy hallgatás volt / mindenütt*” (*A tó tavaszi éneke*, 1938). *A magam alatt vagyok* mintájára önnönmagához viszonyított képzetes térbeli helyzetét is meghatározhatja: „*csönd / alatti csöndben*” (Ágh István: *Meggy*, 1977). Van, amikor mindenütt jelen van: „Künn a csend a földtől az égig ér, a jövőnd pedig a tavasszal együtt aluszik a hó alatt.”¹⁸ Akkor is érezhetjük úgy, hogy mindenütt ott van, ha csak a saját testünk vagy lelkünk az, amit határol. Az övezés lehet fenyegető, keltheti a beszorítottság vagy bekerítettség érzetét, amiként az ellenkezőjét is megtapasztalja mindenki: óvó, megtartó közeg. Mindkét esetre Radnóti Miklós költészetében találtam példát: „*Vad versre készülök és rémült csönd kerít*” (*Ez volna hát... 1937*), illetve: „*neszekkel teljes, langyos csönd ölel, / mint születésem előtt*” (*Tájékos ég*, 1940).

A *fából vaskarika* közkedvelt szólás. Akkor használjuk, ha valaminek a képzelenségét akarjuk kifejezni. Fából legfeljebb fakarikát készíthetünk, vaskarikát nem. Azt, hogy egy tárgy milyen anyagból készült, így fejezzük ki: *Az asztal fából van*. Elképzelhetetlen, hogy az asztal fából van, de a fa vasból. Irodalmi szövegekben azonban előfordulhat, hogy egyszer csendből van valami, máskor meg a csend van valamiből. Varga Imre versének címe – *csendjéből formázza* (2004) – arra utal, hogy a csend egy tárgy anyagául szolgálhat, éppúgy, mint a korsónak az agyag. Bodor Béla versében „*csönd-anyag*” (*az aether-re*, 2002) szerepel, Nádas Péter kétszereplős kamaradrámájában a színész mondja a színésznőnek: „Ha akkor

¹⁴ Kaffka Margit: *Süppedő talajon* (1911). 815.

¹⁵ Farkas Zoltán: *Nagy István* (1930). 438.

¹⁶ Nádas Péter: *Leírás* (1969/1979). 30.

¹⁷ Szabó Zoltán levelei Marsovszky Miklósnak (1940/2012). (3) 705.

¹⁸ Tamási Áron: *Hazai tükör* (1953). (I) 11.

összeszorítottam volna a tenyerem, kemény csend maradt volna benne. Minden abból a csendből volt akkor.”¹⁹ Fordított esetben a csend van valamiből, például vasból: „a csend homlokszorító vaspántjai közt”.²⁰ Juhász Ferenc *Krisztus levétele a keresztről* (1993) című költeményében egy temetői látogatás emlékét idézi fel: „Szólnék hozzád! / De csak a bronz-csend maradt utánad.” Nemes Nagy Ágnes versében „Ércből / Rezeg a / Csend” (*Fügefák*, 1967), az „Énekhangra” ciklus előző darabjában pedig, amelyben az éjszaka görög istenasszonyaként szökell a sziklákon, „Mésző csönd” szerepel (*Hekaté*, 1967). Dobó Piroska írja regényének végén, mintegy számvetésként: „Józan csend, márvány csend; magam elől hová szökhethék?”²¹ A metálzenét játszó Age of Nemesis *Arc nélküli ellenség* című számában „Betoncsend – hideg verejtéke fáj...”²² Szent Ferenc az *Üvegcsend* (2008) címet adta versének, Cseh Katalin költeményében pedig „porcelán-csend mélyén / árvállik a lélek” (*Karácsonyi merengés*, 2009). Csoóri Sándor hőse céltalanul ténferg a szállodában, aztán megpillantja a dísz tárgyakkal telezsúfolt üvegszekrényeket: „Blaa Lujzák, Dérnyék rózsaszínű krinolinban, gitárral. (...) Fodor fodor hátán, csipkék, érzelmek porcelánból. Porcelán-zene, porcelán-csend, porcelán-bűz.”²³

Néha hasznavehetetlen melléktermék: „csöndsalak” (Juhász Ferenc: *Sárga fénykristály*, 1985), „csöndpernye” (Bella István: *Oszip Emiljevics Mandelstam éjszakái*, 13. 1975), „szilánkos csönd” (Csoóri Sándor: *Balkáni műzsák húga*, 2001) vagy darabos morzsalék: „Kövületek tapogatózása ez a törmelék csend...”²⁴ Kövecses Zoltán állapítja meg, hogy „az irodalmi nyelvben gyakran olyan újszerű metaforákat alkalmaznak, amelyek valamely köznapi, konvencionális fogalmi metaforán alapszanak. Ebben az értelemben az irodalom kreativitását bizonyos határok közé szorítja hétköznapi metaforikus fogalmi rendszerünk.”²⁵ Hasonló folyamatról van szó itt is. Az idézett költői képek szorosan kapcsolódnak kötött szókapcsolatokhoz. Ha valami nem úgy alakul, ahogy elterveztük, akkor a *kiégett, hamvába holt, darabjaira tört* stb. kifejezéseket használjuk. Ám sokan vélekednek úgy, hogy a csend is töredékes. Még hallgatásunk sem lehet tökéletes. Tandori Dezső írja első verseskönyvének fülszövegében: „Bármit mondunk, épp e végszó, épp e bizonyosság híján marad töredék. De töredék lenne a csend is, ha már egyszer a mi csendünk, ha tudatos, ha személyes. Némáságunk oly tökéletességgel áltatna, melyen már megszólalásunk pusztá lehetősége eredendő csorbát ejt.”²⁶ Ebben az értelemben jegyzi meg Szentkuthy Miklós, hogy „a csöndben van valami acélosan dogmatikus”.²⁷

¹⁹ Nádas Péter: *Temetés* (1980/1996). 250.

²⁰ Szentkuthy Miklós: *Prae* (1934). (IX) 363.

²¹ Dobó Piroska: *Alászállás* (1980). 407.

²² Age of Nemesis: *Abraxas*. GU LA Records Kft., 1999.

²³ Csoóri Sándor: *A kiáltvány* (1971/1978). 177.

²⁴ Ébert Tibor: *A szerelő* (1998/2006). 11.

²⁵ Kövecses Zoltán: *A metafora* (2002/2005). (V. 12.) 76.

²⁶ Tandori Dezső: *Töredék Hamletnek* (1968). A kötet védőborítóján, a hátsó fülön.

²⁷ Szentkuthy Miklós: *Prae* (1934). (II) 65.

A szóképek csendje nem mindig szilárd halmazállapotú, folyékony vagy légnemű is lehet. Marsall László költeményében „*elcsöppögött csönd*” (*Beszélsz*, 1970) szerepel. Anyaga hol az életet adó víz – „*úszik a csönd-víz tetején*” (Csorba Győző: *Mozdulatlanság*, 1938) –, hol az enyészet vize, melyben „*hangtalanul / úszik, sodródna tova évek, / arcok*” (Sulyok Vince: *A csend folyója*, 2008). A folyékony halmazállapot a határtalanság képzetét kelti. Radnóti Miklós azt a tűnékeny pillanatot ragadta meg, amikor az esti táj az álom valószerűtlen jelmezét ölti: „*fonogatja fölöttem a mélyvizi csöndben / csillagkoszorúit az éj*” (*Álomi táj*, 1943–1944). Vasadi Péter költeményében „*füstölög a csönd / mint kupac üszök*” (*Hegyi emlék*, 1984), Baka István elbeszélésében is légnemű: „csend terjengett”.²⁸ Folyadékként vagy gázként gyakran végez örvénylő, gyűrűző mozgást. Örley István az internátus betegszobájában töltött heteket idézte vissza: „A torkomban dobogott a szívem, köröttem örvénylett, zúgott a csend”.²⁹ Marsall László szavak nélkül beszélgetett „*a csönd szorgalmas örvényeivel*” (*A csönd anyanyelve*, 1970). Szerb János versének címe: *E csönd-örvény legalján* (1975). Vészi Endre egy kórházban töltött napjának szegődött krónikásaul: „*Átúszik a szobán fehér köpenyek / fölöttem egy arc és gyűrűzik a csend*” (*Egy nap vázlatos története reggeltől estig*, 1986).

Mint minden anyag, néha az „anyag” mivoltában kettős természetű csend is alakot ölt. Heltai Jenő karcolatában „Halomba gyűlnek a kis csönddarabok”, majd „széles nagy csöndbe egészednek vissza, mint trükkös rajzfilmen a földarabolt jó ember”.³⁰ P. Papp Zoltán *Tükörrepez* című kötetének nyitóversében a „*csöndtömbök (...) / szállításra várnak*” (*Napraszületés*, 2002). Ébert Tibor *Tavi hínár* (2010) című prózaversében „*Hosszúsága van ... a csöndnek... szélessége, térfogata*”. Egyszer kerek – „*völgy kerek csönd*”-je (József Attila: *Téli éjszaka*, 1932) –, más-kor gömb – „*a csend gömbjének túl-fala*” (Kormos István: *Citerázó asszonyok*, 1953) –, melynek középpontja is van – Sapré báró abban „reménykedett, hogy sikerül bemérnie a csend középpontját”³¹ –, de más szabályos test alakját is öltheti: „*kockacsend*” (Pilinszky János: *Ravensbrücki passió*, 1959). Váz, szerkezeti elem is lehet. Kassák Lajos versében a madarak „*a csönd burája alatt*” költik ki tojásait (*Két fűszállal a kezemben*, 1958). Szöcs Gézánál hol védelmező burok – „*úgy burkolta be az alvás, / mint a csönd puha kérge a hangot*” (*Kastély*, 1975) –, hol oltalmazott tartalom – „*a csennel bélelt kő világa*” (*A talajpápa*, 1975) –, Hizzsnyai Zoltánnál pedig „*Koncentrikus körökbe gyűlnek a látomások / a csönd magja körül*” (*Alkonyi metamorfózis*, 1994).

Még az is megesik, hogy az egyik hiány önnön anyagát határolva ölti egy másik hiány alakját, mint Szentkuthy Miklós regényében – a „csönd, kanális-átmérőjű és alagútszerű némaság”³² – vagy Benke Gábor versében: „*Csőnd-üregek*

²⁸ Baka István: *Vasárnap délután* (1980/1984). (3) 9.

²⁹ Örley István: *Andris* (1937). (2) 1291.

³⁰ Heltai Jenő: *A csönd megszólal* (1935/1958). 165.

³¹ Láng Zsolt: *Bestiárium Transsylvaniae* (1996). 55.

³² Szentkuthy Miklós: *Prae* (1934). (VI) 234.

visszhangozzák / félmosolyok dadogását” (Vízöntő, 6. 1997). József Attila költeményében talápjata van, mint az oszlopoknak, szobroknak: „készül bennük [a gyárakban] a tömörebb sötét, a csönd talápjata” (Külvárosi éj, 1932). Varga Rudolfnál már szobor: „ELFÉRNEK MELLETTEM A CSEND / SZOBRAI” (Piros szárnyakon, 1997). A csend azonban nemcsak szerkezeti elem lehet, neki magának is lehet szerkezete: „Szél szólaltat meg így üres sípokat. (...) Pedig csönd van, és csend ennek a csöndnek a mélye. Idegszál pengve pattan, a kísérők kemény körmük élével pendítik, és gondosan húzzák meg rajta hajuk szálából feszített vonóikat. Mert biztosan a csend mélye fölött lüktet, és nem tud áthatolni azon a csöndön, mely buraként borul fölé. Csendből jó, és a csöndről visszasugárzik, amivé válik, abból származik.”³³ A poliptóton retorikai alakzata, azaz a *csend* megismétlése egyazon mondaton belül, de más ragokkal, más nyelvtani esetben, szinte biblikussá teszi a szöveget.³⁴ Szent Pál rómaiaknak írott levelét idézi fel: „Minden belőle, általa és érte van” (Róm 11,36); a szentmisén, a kánon végén „Őáltala, ővele és őbenne...” hangzik el.³⁵

A csend néha jellegzetes tárgytypus. A CSEND HAJLÉK fogalmi metaforához kapcsolódva gyakran épület, melynek fala, kapuja van: „A madárhangok más-más lyukakat / vágnak a csönd falába / más-más díszeket cifráságokat / aggatnak a csönd falára / más-más képeket arcokat / rajzolnak a csönd falára” (Csorba Győző: *Madárhangok*, 1972), illetve: „A csend-falon kísértet-újjak motoszkálnak” (Dsida Jenő: *Itt feledtek*, 1928). Egyed Emese a közelség lehetetlenségét ábrázolta versében – „A csöndkapu szélesre tárva” (Közeledés, 1998) –, Cs. Szabó László pedig a legendák makacsságát firtató elbeszélésében írta: „A csönd, mint egy óriási kapualj, éjjelre elnyelte a harcot.”³⁶ Máskor tartószerkezetről – „A csend pillérei” (Varga Katalin: *A tömondatok halála*, 1969) – vagy toronyról szól a költői híradás: „álmomban (...) emeli, / tökéletes tornyát a Csend” (Erdélyi József: *A fehér torony*, 1930). Erődítmény is lehet: „A csönd várában nincs többé csoda” (Juhász Gyula: *A hallgatás tornyában*, 1910). Ritkábban templom, vagy annak része. Füst Milán így búcsúztatta Nagy Zoltánt, a Nyugat első nemzedékének feledett költőjét: „a csend e barátom verseiben olyan, mint egy dóm.”³⁷ Láng Zsolt prózájában a „zajok beszüremlettek a csend kupolája alá”,³⁸ Devecsery László versében „A kápolna boltíves csendje / Zsolozsmát / hallgat...” (Halálkatedrális, 2006), Turczi István költeményében (Szárnyasoltár, 2004) „ezüstös csendfeszület” szerepel, Bella Istvánnál „A csönd, ha csönd, konduljon hangtalan / de üsse át a földet harangnyelve” (Verseim elé, 1987).

Olykor közönséges berendezési vagy használati tárgy. Hartay Csaba *A csend is egy bútor* (2011) címet adta egyik prózaversének, melyben a csend „Kirakott fotel

³³ Nádas Péter: *Ünnepi színjátékok* (1986/1996). 341–342.

³⁴ Vö. Némethné Varga Andrea: *Poliptóton*. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon* (2008). 469, 471.

³⁵ Az eredeti: *Per ipsum, et cum ipso, et in ipso...*

³⁶ Cs. Szabó László: *Egy gondolat bánt engemet* (1936). (I) 155.

³⁷ Füst Milán: *Beszéd Nagy Zoltán sírja előtt* (1945/1967). 173.

³⁸ Láng Zsolt: *Bestiárium Transsylvaniae* (1996). 55.

az éjben”. Reményik Sándor költeményében „*Eltörlik a csillagtelt csend-tükör*” (Hetén, 1922). Máskor műves kézműves tárgy: „*csönd-váza*” (Kosztolányi Dezső: *Gőgös, meddő virágok*, 1913) vagy „*csikófejű csönd-kancsó*” (Juhász Ferenc: *A hazatérő halott*, 1988). Időmérő szerkezet is lehet: „*óriási csönd órája / sok külön kis csönd ingája*” (Weöres Sándor: *Dob és tánc*, 1962). A leggyakrabban mégis textilnemű, mert a fonott-szött használati tárgyak közvetlenül kapcsolódnak a csend takaró fogalmi metaforához. Szöcs Gézánál szövet – „*olyan volt a csend a mezőn, mint a földre simuló szövet*” (A hahota, 7. 1975) –, Jékely Zoltánnál már dupla szövet – „a sötétségnek s a csendnek dupla szövete”³⁹ –, Egyed Emesénél egy rend ruha – „*az idő boldog csöndbe öltözött*” (A lilomokért, 1993) –, Kosztolányi Dezsőnél palást – „*Szent csönd, terítsd palástodat fölem*” (Csönd, 1907) –, Székely Jánosnál takaró – „*Takarójuk a csend és a szemérem*” (Őszi fák, 1956) –, Tóth Árpádnál paplan – „*csönd-paplanú tél*” (Új tavaszig vagy a halálig, 1925) –, Ady Endrénél lepel – „*Megöl a csend, ez a fehér lepel...*” (A fehér csönd, 1906) –, Petőfi Sándornál szemfödél – „*Csak a holt század fekszik odabent, / Szemfödele a hosszú, méla csend*” (A csonka torony, 1847) –, Weöres Sándornál pedig zsák: „*csönd-zsákból hangot lop*” (Száncsengő, 1931). Költőzésre is szolgálhat, mint a zsinag – „*Meg se fulladok e csönd-spárgával bekötözött szájú cellofán-zsákban*”⁴⁰ –, szükség esetén pedig maga készít kötelet: „*hallgatásukból kötelet fon köréjük a csend*”.⁴¹

Az imént felsorolt esetek zöme két- vagy többértelmű, de ez a szóösszetételekben előforduló rendes anyagnevekkel is gyakran megessik. A *fafűrész* és a *fakés* jelentése magából a szóból nem következtethető ki teljes biztonsággal. A *fafűrész* faanyag vágására alkalmas szerszám, amelynek manapság többnyire már a nyele sem fából, hanem műanyagból készül. A *fakés* viszont fából készített (konyhai) eszköz, amely többek között arra szolgál, hogy leszedjék vele a kenyérlángost, a lepényt, a perecet a sütőköről, újabban sütőlapról. A *fa* az első összetételben a szerszám rendeltetésére, a másodikban az eszköz anyagára utal. A *csöndfűrész*, ez a szokatlan metaforikus szerszám, az első típusba tartozik: „*a horkolás / Mord indulója a csöndfűrész zenéje*” (Cseke Gábor: *Csőndfűrész zenéje*, 2006). A *csöndfűrész* bizonyos értelemben felesleges alakzat, képzavar. Látszólag olyan szókép – katakrézis –, amelyet akkor használunk, ha a megnevezni kívánt dologra, jelenségre nincs szó vagy kifejezés. Ám ez esetben nem erről van szó, hiszen pusztán annyit jelent, semmivel sem többet: az éjszaka nyugalma kettéhasító, elviselhetetlen horkolás. Önmagában a *csöndzsákról* sem dönthető el, mit jelent. Az összetétel előtagja utalhat a zsák tartalmára (lisztes-, pénzes- vagy szemeteszsák), anyagára (kender-, len- vagy jutazsák) vagy rendeltetésére (vetőzsák). Weöres Sándor versében hangok tárolására és szállítására szolgáló metaforikus alkalmatosságról van szó: „*csönd-zsákból hangot lop*” (Száncsengő, 1931). Mivel a hang sokak hite szerint a csendből születik, a *csend* nemcsak a zsák anyagára utalhat, hanem a

³⁹ Jékely Zoltán: *Széphistória a császárkörtefáról* (1941/1982). 136.

⁴⁰ Juhász Ferenc: *Tűzvész-idő* (1975). 112.

⁴¹ Dobos László: *Egy szál ingben* (1976/2004). (2) 121.

rendeltetésére vagy tartalmára is. A *hangokat tartalmazó csöndzsák* jellegzetes példája a metafora és metonímia összefonódásának.⁴² Ebben az esetben a metaforán belüli metonímia viszonylag ritka esetéről van szó, amikor egy fogalom helyett az ellentéte, a hang helyett a csend áll.⁴³

A *csend* a főnevek és a melléknevek határvidékén meghúzódó anyagnevekre emlékeztet, amelyek talán a nem megszámlálható dolgokat jelölő főnevek közé sorolhatók a legszerencsésebben. Beszélhetünk egy, két vagy három székről, de egy, két vagy három csendről már nem, amire még a gyermekmondóka sem cáfol rá: *Egy csend, / két csend, / három csend. / Vigyázz, / el ne csend!* A *csend* főnév előtt határozatlan névelő sem állhat, Boda Magdolna sorait bármelyik nyelvkönyv hibás mondatnak minősítené: „*Lecsöppen egy / éjszakai csend / hozzáadódik a többihez*” (egy *kopogás*, egy *csend*, 2005). Az anyagnév abban is különbözik a köznévtől, hogy nem többesíthető. Ha a *csend* többes számban áll, akkor – a magyar borok szókapcsolathoz hasonlóan – nem valamiből többet vagy sokat jelent, hanem fajtát, mint Füst Milán elbeszélésében: „Hát ti mifélek vagytok? – kérdezte most már tőlük is. De szavára sem itt, sem másunnan (...) választ nem kapott. Hallgatózva emelte fel hát a fejét. Az ily csendeket ugyanis nem szerette semmiképp.”⁴⁴ A *csend* szó többes száma Csorba Győző prózaversében is fajtára utal: *Átkozottak az éji csöndek*” (Észrevételek, 1976). Páratlanul gazdag irodalmunkban azonban mindenre akad ellenpélda is. Gergely Ágnes regényének özvegyasszonya így emlékezett elhunyt férjére: „Zoltánnak nem voltak csöndjei”.⁴⁵ Versekben is találni hasonlót: „*ember kerül törékeny csendeket az úton*” (Orbán Ottó: *Ég és föld között*, 1999), vagy: „*Fekszünk lángoktól vert fűzfák, boldog / csöndek között*” (Polner Zoltán: *Hőség*, 1988). A teljes csend, a zaj hiánya éppúgy egynemű, mint a só vagy a cukor. Kiefer Ferenc írja, hogy az anyagnevekkel „megnevezett dolog legkisebb része is ugyanolyan nemű, mint az egész”.⁴⁶ Az akusztikus csendekről elmondható, hogy nincsenek megkülönböztető jegyeik: „a táj nem változik. Órákon keresztül ugyanaz a kő és homok, egyhangú patadobbanás, ugyanaz a csend, kilúgozott ég.”⁴⁷ Csak a személyes (projektív vagy expresszív) csendekről mondható el, hogy „*minden csönd más*” (Reményik Sándor: *Mi mindig búcsuzunk*, 1920).

Ébert Tibor prózaversével (*Tavi hínár*, 2010) szöges ellentétben a csendnek nincs hosszúsága, szélessége, térfogata, a *csend* főnév előtt a köznapi beszédben nem állnak dimenzionális melléknevek, mint amilyen az *alacsony-magas*, *keskeny-széles*, *vékony-vastag*. A térbeli viszonyok azonban gyakran szolgálnak az időbeli viszonyok fogalmi megragadásának alapjául, „kognitív apparátusunk az

⁴² Louis Goossens metaftonímiának nevezte ezt a jelenséget: *Metaphtonymy: the Interaction of Metaphor and Metonymy in Expressions for Linguistic Action* (1990). 323–340.

⁴³ Christian Voßhagen: *Opposition as a Metonymic Principle* (1999). 305. skk.

⁴⁴ Füst Milán: *Lalikám! Málíkám!* (1931/2003). 381.

⁴⁵ Gergely Ágnes: *Örizetlenek* (2000). 8.

⁴⁶ Kiefer Ferenc: *Jelentéسلمélet* (2000/2007). (6.4) 154.

⁴⁷ Mészöly Miklós: *Saulus* (1968/1988). 151.

időbeli viszonyokat (egydimenziós) térbeli viszonyok mintájára kezeli”,⁴⁸ a nyelvhasználók *hosszú* vagy *rövid csend*ről beszélnek. Krasznahorkai László regényének első mondatában „Korim (...) hosszú csend után egy közeli bányatóra mutatott”.⁴⁹ A *nagy* és *kis csend* is sokszor fordul elő a hétköznapi nyelvben, de a *kis csend* ellentéte nem a *nagy csend*, hanem szintén a *hosszú csend*. A *nagy csend* a csend erősségére utal, nem a hosszúságára. A különbséget jól szemlélteti Sütő András egyik meséje: „Kis időre nagy csend támadt az erdőben.”⁵⁰ A *mély csend* állandósult szókapcsolat még nehezebben illeszthető a *hosszú-rövid* antonim pár kijelölte egydimenziós térbe. Mivel *magas csend* nincs,⁵¹ a *mély csend* magában áll, és szintén a csend mértékére utal: „*Mély csend lön, mint szokott a vész előtt*” (Vörösmarty Mihály: *Előszó*, 1850–1851). A *mély* számos szókapcsolatban, szóösszetételben igazít, valódit, nagyon nagyot jelent: *mély álom*, *mély bölcsesség*, *mély érzés*, *mély vonzalom*; alighanem ide sorolható Németh László szóalkotása, a *mélymagyar* (1939) is. A csend mérhető, metrikus egységekre osztható. Természetes mértékegysége az idő: „Miután a lány kiment, egy ideig csend volt.”⁵² Kvantuma, a legrövidebb időegység: a pillanat. Lászlóffy Aladár elbeszélésében „pár pillanatnyi csend” támadt, amikor az oroszlánok felbukkantak a napsütötte promenádon.⁵³ Füst Milán regényében már egy „percnyi csend lett”, amikor elhangzott a voltaképpeni kérdés: „Fräuleinka, maga szűz?”⁵⁴ Egy könyvismertetésben pedig a következőket olvashatjuk: „egyetlen haikut egyórányi csend és szemlélődés vesz körül...”⁵⁵

Ám nemcsak a pillanat, perc vagy óra szolgálhat a csend mértékéül. Kertész Imre 1998-ban meglepő címet adott kötetbe rendezett előadásainak: *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt.* A mechanikus óra felfedezése és elterjedése előtt még a földrengés időtartamát is *Miatyánkban* vagy *Hiszekegyben* mérték.⁵⁶ Akkoriban még ez a szemérmetlen utasítás sem számított volna szokatlannak: „*Csóknyi csönd. Te mafla!*” (Marsall László: *Hogyan találkozhatnánk ha...* [II] 1980). Azt követően pedig, hogy a motorbicikliző poéta elütött egy békát, „kilométernyi csöndet sír a társa” (Marsall László: *Döcögő idő*, 1980). Régóta ismeretes, hogy a távolság időt is jelölhet. Rechnitz Ignác gyűjtötte fel a Hortobágyon 1895-ben, hogy „a *huja* egy oly távolság, amelyre az erős *huja haj* kiáltás elhallatszik, és oly időt is jelölhet, amelyben egy *hujányi* utat megteszünk”.⁵⁷ A kiáltás

⁴⁸ Kálmán László: *Konstrukciós nyelvtan* (2001). (5.2.2) 50.

⁴⁹ Krasznahorkai László: *Háború és háború* (1999). (I.1) 7.

⁵⁰ Sütő András: *Tapsifülesből Tapsifületlen* (1997/2001). 16.

⁵¹ Talán az egyedüli kivétel Juhász Ferenc *Duino sziklá*i (1992) című költeménye: „*És ezentúl csönd. Magas csönd. Mély csönd.*”

⁵² Rejtő Jenő [P. Howard]: *Pizkos Fred, a kapitány* (1940/1966). (XV. 3) 211.

⁵³ Lászlóffy Aladár: *Az oroszlán* (1989). 45.

⁵⁴ Füst Milán: *A mester én vagyok* (1932/1998). (II) 170.

⁵⁵ Kodolányi Gyula: Szepesi Attila/Erdőmaszkok (1999). 121.

⁵⁶ Vö. Edward P. Thompson: *Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus* (1967/1990). (II) 63.

⁵⁷ Rechnitz Ignác: *Huja!* (1898). 369.

hangos, a pillangótüsszentés csendes tevékenység, de mindkettő szolgálhat a csend mértékéül. Rákos Sándor a *Kiáltásnyi csönd* (1969) címet adta versének, verses-kötetének, Villei Lóránt pedig a *Pillangótüsszentésnyi csend* címet prózájának.⁵⁸ A csend viszont nem mérték, kivált nem ürmérték: „*Rhododendron illatot öntött / kimért-csendű kis fiolákba*” (Lelkes Miklós: *Holland kisváros*, 2005). Nem kapcsolható hozzá a -nyi melléknévi mértékképző, bár Váloczy Szilvia másként gondolja: „*Kérd, hogy újra feljöjjön a nap, / S leáldozzanak csendnyi perceid* (Engedd szabaddá, 2009).

A magyar nyelvben a számlálósók nem alkotnak külön szófajt, mint az úgynevezett számlálósós nyelvekben (kínai, japán, maláj stb.), hanem a főnevek egyik, szintaktikailag és szemantikailag viszonylag jól elkülöníthető alosztályába tartoznak. A három legalapvetőbb alkalmazásának szabályait Kicsi Sándor András állapította meg: térszerű dolgokra a *darab* (egy darab szén), vonalszerű dolgokra a *szál* (egy szál virág), pontszerű dolgokra a *szem* (egy szem búza) használatos.⁵⁹ Az első kettő – a *darab* és a *szál* – elsősorban számlálósó, a *szem* viszont elsősorban főnév. E tipológia látszólag, de csak látszólag, azt erősíti meg, hogy a világban való rendszerező eligazodásnak – egyfajta természetes taxonómiának – szükségszerű velejárója az euklideszi geometriára emlékeztető fogalmi háló. Ám ez nincs így. Kicsi Sándor András a szószemantikai-grammatikai „pont”-ot tette meg klasszifikátornak, aszerint osztályozott több mint egy tucatnyi nyelvet, hogy a *szem* konvex (domború, kiugró) vagy konkáv (homorú, beeső) felfogása jellemző-e rájuk. Nagy ritkán a *csend*hez is kapcsolódhat számlálósó. József Attila versét (*Eszmélet*, 1933–1934) a fiatalkori megélhetési bűnözés, a szénlopás ihlette:

*A teherpályaudvaron
úgy lapultam a fa tövéhez,
mint egy darab csönd...*

Hollósy Tóth Klára *Csigaházban* (2008) című csonka szonettkoszorúja ezzel a sorral végződik: „*egyedül vagyok, egy szál csend-magam.*” Dudás Sándor szonettje pedig ezekkel a szavakkal kezdődik: „*Csipetnyi csend, ha rám talál*” (Mátyás, 1998). Győrei Zsolt és Schlachtovszky Csaba színművében „szemernyi csönd”,⁶⁰ Marsall László versében „*maroknyi csönd*” (*Konc a Másiknak*, 1970) szerepel. Ha folyékony anyagról van szó, számlálósóként a *szemnek* a *csepp* felel meg: „*a párkányokról szinte csöpögött a csönd*” (Kassák Lajos: *Ó, Élet, élet, mi sírunk, mi sírunk, panaszkodunk...*, 1915), illetve felszólításként: „*csöppentsd a csöndet*” (Vasadi Péter: *Recept*, 2000). Weöres Sándor sámánversében egy másik érzéki terület mértékeként szolgál: „*csönd cseppje fény*” (*Dob és tánc*, 1962). A szóképek *csendjével* tehát, ha ritkán is, de mindhárom fajta számlálósó együtt járhat. Ha

⁵⁸ Vö. Villei Lóránt: *Pillangótüsszentésnyi csend* (2010). 77.

⁵⁹ Vö. Kicsi Sándor András: *A szem kétféle szemlélete és a számlálósók* (1997/2007). 43.

⁶⁰ Győrei Zsolt–Schlachtovszky Csaba: *Táncsics: a legszentebb Mihál* (1998). (I. IV) 43.

igazi tárgy volna, akkor nem kapcsolódhatna hozzá mind a három, ami közvetett bizonyítéka annak, ami amúgy sem szorul bizonyításra: a csend nem tárgy. Szépíróink azonban minden tőlük telhetőt megtettek azért, hogy olyan tulajdonságokkal lássák el, amelyek az igazi tárgyak sajátjai. A csend állapot, nem megszámlálható ilyen-olyan tárgy, még akkor sem az, ha egyesek néha látni vélük: „a csend behunytt szemmel is látható”.⁶¹

A csend nem tárgy, de csendtárgyak kétségkívül vannak. A legjellegzetesebb az óra. Füst Milán mondata a szikár meghatározás igényével lép fel: „A lámpa égett, az óra ketyegett, csend volt.”⁶² Kicsi Sándor Andrással közösen írott tanulmányunkban⁶³ megállapítottuk, hogy a *csend* szó használata hol bináris – „A csendet nem háborítja semmi”⁶⁴ –, hol graduális – „Csend van (...), csak a mély (...) ablakfülkékben zümmög néhány dongó”⁶⁵ – felfogásról tanúskodik, ami gyökeresen eltérő fogalmi keretre utal. Szétválasztásuk egyik értékes hozadéka, hogy a pusztai írói szeszélynél szabatosabban lehet beszélni csend-valakiről vagy csend-valamiről. A részleges csend megjelenítése a XIX. század derekától gyökeresedett meg a magyar irodalomban. A *Csend volt, csak a (...) hallatszott* mondatsémában ekkortól tűnt fel az egyhangú, ismétlődő hangadással kitűnő csendállatra (rendszerint tücsökre), csendjárműre (eleinte hajóra, utóbb már szekérre is), csendtárgyra (leggyakrabban órára) utaló szó vagy szerkezet. Dante Gabriel Rossetti a homokóra hangtalan pergésében látta meg a csendet: „*Ez a látható csend, mint a homokóra, éppoly nesztelen.*”⁶⁶ Kosztolányi Dezső regényében az ébenfa tokban járó ingaóra „egyenletes ketyegéssel zszibbatag-úri csöndet szitált az ebédlőre”.⁶⁷ A homokóra esetében a lepergő homok látványa, a szobai órák esetében a végtelen, egyhangú ketyegés hangja az, ami csendtárggyá avatja az időmérő szerkezetet. (Am nem minden órafajta lehet csendtárgy, nem ilyen a zajos toronyóra, a kakukkos óra, a csörömpölő vekker, és a zajtalan karóra is csak ritkán.) A metonímia egyik ismert válfaja, amikor egy dologra az annak mértékét jelölő szóval utalunk: a *Két korsót (kérek)* mondat rendszerint sörözőben, nem szaküzletben hangzik el. A mérőeszköz-mértékegység szabályos poliszémia is metonímián alapul. Radnóti Miklós *Béke, borzalom* (1938) című versében a csend, az idő és az időmérő szerkezet poliszémiáját egy hipallagé fogja össze egyetlen, alkalmi csendtárggyá: „*Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt*”.

⁶¹ Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba* (1975/1977). (IV) 190.

⁶² Füst Milán: *Libák* (1928/2003). 419.

⁶³ E. Bártfai László–Kicsi Sándor András: *A jelenkori magyarság csendállata a tücsök*. (2013) 121–125.

⁶⁴ Jókai Mór: *Hétköznapiak* (1846/1962). 115.

⁶⁵ Babits Mihály: *Timár Virgil fia* (1922/1937). (I) 8.

⁶⁶ *The House of Life* (1870–1881). XIX. *Silent Noon*. Weberné Zsikai Mária fordítása. – Az eredeti: *'Tis visible silence, still as the hour-glass*.

⁶⁷ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* (1926/1936). (V) 59.

- Babits Mihály: *Timár Virgil fia* (1922). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, é. n. [1937] 5–96.
- Baka István: *Vasárnap délután* (1980). In: Baka István: Szekszárdi mise. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 5–24.
- E. Bártfai László–Kicsi Sándor András: *A jelenkori magyarság csendállata a tücsök*. Ezredvég, XXIII. évf. 2013. 5. sz. 121–125.
- Bodor Ádám: *Sinistra körzet*. Egy regény fejezetei (1992). Magvető Könyvkiadó, Budapest, é. n. [1999].
- Csoóri Sándor: *A kiáltvány* (1971). In: Csoóri Sándor: Nomád napló. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 176–179.
- Dobó Piroska: *Alászállás*. Regény. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Dobos László: *Egy szál ingben* (1976). Regény. Madách-Posonium, Pozsony/Bratislava, 2004.
- Dobos László: *Hólepedő* (1977). Regény. Madách-Posonium, Bratislava, 2009.
- Ébert Tibor: *A szerelő* (1998). Jelenet. In: Ébert Tibor: Tűzfalak. Napkút Kiadó, Budapest, 2006. 5–13.
- Farkas Zoltán: *Nagy István* [Újabb kiállításáról]. Nyugat, XXIII. évf. 1930. 18. sz. 438.
- Füst Milán: *A mester én vagyok. Egy doktorkisasszony naplójegyzetei* (1932). Sajtó alá rendezte és az utószót írta Petrányi Ilona. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1998.
- Füst Milán: *Beszéd Nagy Zoltán sírja előtt* (1945). In: Füst Milán: Emlékezések és tanulmányok. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1967. 172–174.
- Füst Milán: *Lalikám! Málikám!* (1931) In: Füst Milán összegyűjtött elbeszélései. I. Öröktüzek. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Petrányi Ilona. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2003. 378–384.
- Füst Milán: *Libák* (1928). In: Füst Milán összegyűjtött elbeszélései. I. Öröktüzek. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Petrányi Ilona. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2003. 418–424.
- Gergely Ágnes: *Őrizetlenek*. Regény. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Goodman, Nelson: *A művészet nyelvei* (1968). [Az első két fejezet] Fordította Habermann M. Gusztáv. In: A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette Horányi Özséb. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982. 26–68. és 261–273.
- Goossens, Louis: *Metaphonymy: the Interaction of Metaphor and Metonymy in Expressions for Linguistic Action*. Cognitive Linguistics, Vol. 1. 1990. 323–340.
- Győrei Zsolt–Schlachtovszky Csaba: *Táncsics: a legszentebb Mihál*. Szóbeszéd négy negyedben. In: Győrei Zsolt–Schlachtovszky Csaba: Rostáltatás a magtárban. Négy eredeti színmű. Sorozatszerkesztő Bényei Tamás és Gács Anna. József Attila Kör–Kijárat Kiadó, Budapest, 1998. 33–83.

- Hamvas Béla: *Karnevál* (1951). I–II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Heltai Jenő: *A csönd megszólal* (1935). In: Heltai Jenő: *Pesti madarak. Karcolatok, kis komédiák*. Válogatta és szerkesztette Gábor György és Bélyei Pál. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 165–169.
- Jékely Zoltán: *Széphistória a császárkörtefáról* (1941). In: *Édes teher. Kisregény és novellák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 127–138.
- Jókai Mór: *Hétköznapiak* (1846). Jókai Mór Összes Művei. Regények 1. Szerkeszti Nagy Miklós. Sajtó alá rendezte Szekeres László. Az utószót Nagy Miklós és Fábíán Pál írta. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- Juhász Ferenc: *Tűzvész-idő*. Új Írás, XV. évf. 1975. 3. sz. 111–128.
- Kaffka Margit: *Süppedő talajon*. Nyugat, IV. évf. 1911. 9. sz. 815–828.
- Kálmán László: *Konstrukciós nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VIII. / Nem transzformációs nyelvtanok III. Sorozatszerkesztő Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Kertész Imre: *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*. Monológok és dialógok. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Kicsi Sándor András: *A szem kétféle szemlélete és a számlálósók* (1997). In: Kicsi Sándor András: *Szöszemantika. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 73. Sorozatszerkesztő Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. 41–45.
- Kiefer Ferenc: *Jelentésemélet* (2000). Egyetemi Könyvtár. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- Kodolányi Gyula: Szepesi Attila/Erdőmaszkok. [Könyvismertetés] Kortárs, 43. évf. 1999. 12. sz. 120–121.
- Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* (1926). Regény. Kosztolányi Dezső összegyűjtött munkái. Révai, Budapest, 1936.
- Kövecses Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe* (2002). Fordította Várhelyi Gabriella és Kövecses Zoltán. Test és Lélek. Sorozatszerkesztő Kovács Ilona. Typotex Kiadó, Budapest, 2005.
- Krasznahorkai László: *Háború és háború*. Regény. Magvető Kiadó, Budapest, 1999.
- Láng Zsolt: *Bestiárium Transsylvaniae. A csendmadár*: Élet és Irodalom. Antológia '96. Válogatta Dérczy Péter, Szikszai Károly, Tóth Erzsébet. Irodalom Kft., Budapest, 1996. 47–59.
- Lászlóffy Aladár: *Az oroszlán*. In: Lászlóffy Aladár: *A holdbeli pásztor. Mesék és monológok*. Kriterion Könyvkiadó, București, 1989. 39–46.
- Lázár Ervin: *Öt szentimentális történet* (1972). In: Lázár Ervin: *Kisangyal*. Lázár Ervin munkái. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 172–192.
- Mészöly Miklós: *Saulus* (1968). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Mikszáth Kálmán: *Az eladó birtok* (1893). Elbeszélés. Mikszáth Kálmán összes művei. Szerkeszti Bisztray Gyula és Király István. 5. Regények és elbeszélések V. 1892–1894. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 65–129; 233–263.

- Nádas Péter: *Leírás* (1969). In: Nádas Péter: *Leírás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 29–50.
- Nádas Péter: *Temetés* (1980). Komédia, szünet nélkül. In: Nádas Péter: *Drámák*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996. 177–274.
- Nádas Péter: *Ünnepi színjátékok* (1986). Útvesztő. 341–342. In: Nádas Péter: *Drámák*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996. 311–353.
- Örley István: *Andris* (1937). Holmi, XV. évf. 2003. 10. sz. 1287–1293.
- Rechnitz Ignác: *Huja!* Magyar Nyelvőr, XXVII. évf. 1898. 8. sz. 369.
- Rejtő Jenő [P. Howard]: *Piszkos Fred, a kapitány* (1940). Albatrosz Könyvek, Budapest, 1966.
- Schlick, Moritz: *Meaning and Verification* (1936). In: Friedrich Waismann (ed.): *Gesammelte Aufsätze, 1926–1936*. Gerold & Co., Vienna, 1938. 337–368.
- Sütő András: *Tapsifülesből Tapsifületlen* (1997). In: Sütő András: *Kalandok könyve*. (Hargitai vadászkalandok. – Vigyorgó búbánat.) Sütő András munkái. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csikszereda, 2001. 14–17.
- Cs. Szabó László: *Egy gondolat bánt engemet* (1936). In: Cs. Szabó László: *Apai örökség*. Franklin-Társulat, Budapest, é. n. [1936] 153–177.
- Szabó Zoltán levelei Marsovszky Miklósnak. Közéleti ifj. Bibó István. Holmi, XXIV. évf. 2012. 702–709.
- Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XV. Szerkesztő Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Szentkuthy Miklós: *Prae*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1934]
- Szilágyi István: *Agancsbozót*. Regény. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1990.
- Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba* (1975). Regény. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.
- Tamási Áron: *Hazai tükör. Krónika 1832–1853*. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1953.
- Tandori Dezső: *Töredék Hamletnek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Thompson, Edward P.: *Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus* (1967). Fordította Bojtár B. Endre. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Válogatta Gellériné Lázár Márta. Hermész Könyvek. Szerkesztő E. Bártfai László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 60–116.
- Villei Lóránt: *Pillangótüsszentésnyi csend*. Kalligram, XIX. évf. 2010. 10. sz. 71–77.
- Voßhagen, Christian: *Opposition as a Metonymic Principle*. In: K. Panther–G. Raden: *Metonymy in Language and Thought*. Human Cognitive Processing. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 1999. 289–308.